

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

АРІСТИД БРІАН І ПАРИЗЬКА МІЖСОЮЗНИЦЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1921 Р.

Б.О. АЧКІНАЗІ

Арістид Бріан (1862 – 1932) один з видатних політиків французької Третьої республіки, увійшов в історію як миротворець і пацифіст, один із прихильників пан'європейського руху 20-30-х рр. XX ст. У січні 1921 р., коли міжнародні позиції Франції погіршилися внаслідок фактичного розпаду Антанти, неврегульованості близькосхідних проблем, пов'язаних з кемалістською революцією в Туреччині, і, особливо, загострення відносин з Німеччиною, чий правитель постійно саботували сплату репарацій, він очолив свій сьомий кабінет. Першочерговим завданням в цих умовах стало примушення Німеччини до виконання економічних зобов'язань, накладених на неї мирним договором 1919 р. і здійснення роззброєння, від чого залежали стабілізація французького господарства і збереження домінуючих позицій країни у післявоєнній Європі. Міжсоюзницька конференція, відкриття якої було призначено на кінець січня 1922 р. у Парижі, мала на меті розглянути і запропонувати конкретні шляхи до розв'язання цих проблем. В цілому вона мала проміжне значення у потоці заходів, які здійснювалися у першу повоєнну добу державами-переможницями заради реалізації власних стратегічних завдань. Але саме тут А.Бріаном були започатковані підходи, які згодом принесли йому славу миротворця, прихильника справжнього примирення з Німеччиною.

Цей аспект багатогранної діяльності А.Бріана не знайшов належного висвітлення в літературі. Серед дослідників пануючою залишається думка, що зрушення в його зовнішньополітичних поглядах на німецьке питання відбуваються пізніше, з другої половини 20-х рр., коли він ознайомився з творами відомого австрійського пацифіста, автора одного з перших проектів європейського союзу Р.Куденхове – Калергі [1, 46-47]. Так, письменник і публіцист Ж.Шабан, в апологетичній праці «Арістид Бріан, батько Європи» (1973), багато говорить про пацифістські погляди свого героя, проте не досліджує їх становлення та еволюцію. Він лише констатує висновок, зроблений Бріаном після війни, що «не слід очікувати повернення до звичайного ходу подій», а тому треба шукати інші шляхи для досягнення порозуміння з Німеччиною [2, 200]. У свою чергу відомий історик Е.Боннефу писав, що в період інвеститури 1921 – 1922 рр. А.Бріан намагався примусити Німеччину до виконання версальських зобов'язань, а до пан'європейських ідей звернувся пізніше, після невдалої рурської акції свого наступника Р.Пуанкаре [3, 224]. Аналогічні думки висловлював і

один з представників французької школи істориків-міжнародників Ж.Барьєті. Зокрема він відзначав, що еволюція поглядів Бріана на характер європейських процесів і франко – німецькі відносини відбувається лише з середини 20-х рр., в останні сім років його політичної кар'єри, коли він беззмінно посідав пост міністра закордонних справ. [4, 157]

Виходячи з цього в статті аналізується діяльність А.Бріана на Паризькій міжсоюзницькій конференції 24–30 січня 1921 р. під кутом формування нових підходів до розв'язання репараційного, та інших складних питань тогочасного міжнародного життя. З'ясування еволюції його поглядів на характер європейських проблем дозволяє краще зрозуміти вади післявоєнної (Версальської) системи і специфіку негараздів у франко–німецьких відносинах, які згодом зумовили національну катастрофу Франції.

А. Бріан, як голова Ради Міністрів і міністр закордонних справ, очолив французьку делегацію на міжсоюзницькій конференції, яка відкрилася 24 січня 1921 р. на Ке д'Орсе (набережна Сени, де розташовано Міністерство закордонних справ Франції). В ній також брали участь представники Великобританії, Італії, Бельгії та Японії. Паризька зустріч стала прелюдією до дуже важливої міжсоюзницької конференції, що мала відбутися у лютому цього ж року в Лондоні, на якій передбачалось розглянути питання про остаточну суму німецьких платежів.

Тільки-но затверджений на посту голови уряду, А. Бріан увійшов у дуже складний переговорний процес з німецького питання. Проблема полягала у тому, що керівниками Веймарської республіки не виконувалися резолюції союзницьких конференцій. Загальна міжнародна ситуація і конкретні аспекти післявоєнного врегулювання примушували союзників військової доби вдатися до скликання все нових конференцій з метою створення більш–менш діючого механізму виконання версальських рішень. Головною причиною зустрічі у Парижі стали зафіксовані міжнародними контрольними комісіями в Берліні численні порушення німецьким урядом зобов'язань, що витікали із статей мирного договору і резолюцій попередніх конференцій в Булоні і Спа.

Формально уряд міг би з 1 січня 1921р. вимагати застосування передбачених в Спа санкцій. Однак А. Бріан вважав за краще продовжити обговорення репараційних питань з союзниками. В урядовій заяві підкреслювалося, що така поміркованість і виваженість мусять розцінюватися як вияв доброї волі і прагнення до узгоджених дій, але в рамках реалізації невід'ємних прав Франції [5, 23-24].

Вже на першому засіданні конференції союзники висунули свою схему сплати репарацій. Згідно цієї схеми Німеччина мусила сплачувати щорічні внески: перші два роки – по 2 млрд., наступні два роки – по 3 млрд., потім ще три роки – по 4 млрд., наступні три роки – по 5 млрд., а потім ще 31 рік, що залишався – по 6 млрд. зол. марок. Усього, таким

чином, вона повинна була сплатити з 1921 по 1962 рік 226 млрд. зол. марок [6, 215]. (Золота марка в цей період складала 50 паперових франків, чи 14 паперових марок).

У свою чергу французькі представники в міжнародній репараційній комісії, яку очолював Р. Пуанкаре, і на союзницькій конференції у Парижі домоглися прийняття рішення, що усі надходження німецьких митниць загалом, усе надбання країни є гарантією виконання репараційних зобов'язань. У випадку ухилення керівників Веймарської республіки від виконання ухвалені на конференції резолюції щодо суми і графіку репараційних виплат, комісія отримувала право конфіскувати усі надходження від митниць і навіть взяти під свій контроль управління ними.

Після оголошення офіційного комюніке А. Бріан на зустрічі з представниками преси заявив, що головною метою його діяльності було об'єднати претензії союзницьких кредиторів Німеччини із...можливостями економічного процвітання рейху. Дієвим засобом такого об'єднання, вважав він, було б, крім встановлення контролю над митницями, введення такси на німецький експорт [7]. Таким чином, на конференції А. Бріан задекларував підходи до стягування репарацій, які майже цілком збігалися із програмними настановами французьких правих сил, що виходили з принципу «боші за все заплатять» [8].

Рішення міжсоюзницької конференції викликали бурхливі протести в Німеччині. Міністр закордонних справ В.Сіммонс виступив з протестом. Він заявив, що величезний борг, накладений на Німеччину, призведе лише до нового загострення ситуації в країні і до нового виступу крайніх сил. Це примушувало союзників корегувати підходи до вирішення репараційної проблеми. В правлячих колах Англії, Італії, Бельгії розповсюджувалася думка – для того, щоб стягувати репарації, треба спочатку створити умови для їх виплат. Проте у Франції праві були глибоко переконані, що німецькі можновладці мають можливості і ресурси, щоб розрахуватися за збитки, спричинені війною, яку вони і розв'язали. Коли Сіммонс наголосив, що загальна сума платежів не може перевищувати 30 млрд. зол. марок, в лавах «правої» активізувалися противники будь-яких поступок німцям. Вибух пристрастей викликало і те, що Сіммонс зауважив, що ця сума може бути сплачена лише у випадку, що Верхня Сілезія залишиться за Німеччиною, і вона придбає право відновити свою міжнародну торгівлю. Справа у тому, що на березень 1921 р. був призначений референдум у Верхній Сілезії і берлінський уряд намагався застосувати усі можливі заходи, щоб примусити місцеве польське населення висловитися на користь повернення області Німеччині. Тут розгорнули діяльність праворадикальні націоналістичні елементи, які вдалися до терористичних актів. Почастішали вбивства політичних суперників з польського середовища і напади на представників французьких місій і спостерігачів.

Прем'єр–міністр змушений був рахуватися з ситуацією, що склалася. У листі, відправленому ним 29 січня, керівнику германської делегації фон Матіусу (Ерцбергеру) попереджувалося про санкції, які з'явилися б у випадку подальшого нехтування Німеччиною своїми зобов'язаннями. [9, 63-64]

Отже, з одного боку керівник французької делегації досить вперто відстоював вимоги, що поділялися урядовою більшістю. Проте впадало у вічі те, що, одночасно він виступив з ініціативою придивитися, наскільки реально Німеччина спроможна робити репараційні внески. Неординарним явищем в політиці А. Бріана було те, що інтенсивні переговори з репараційних, фінансових, економічних питань, питань роззброєння тощо він намагався перевести у площину постійного діалогу з метою утворення клімату довіри і досягнення реальних домовленостей. Такі підходи з великою насторогою і недовірою сприймалися в таборі правих партій. Напівофіційний друкований орган «Тан», який в цей період орієнтувався більше на оточення президента А. Мільєрана і таких впертих прихильників «інтегрального виконання» мирного договору в таборі французьких можновладців, як Л. Барту, М. Баррес, Л. Марен, Р. Пуанкаре відзначав, що Бріан шукає шляхи до «примирення» позицій двох держав і створення умов, за яких Німеччина виявилась би здатною розрахуватися з репараційними боргами. На думку правих, це було великою поступкою німецьким урядовцям, ілюзією відносно їх справжніх намірів. «Тан» з цього приводу зазначав, що головним завданням Паризької конференції було «викликати довіру союзників до Німеччини з метою сприяння економічному піднесенню рейха»[10]. Навіть в оточенні Бріана поширювалося невдоволення результатами політики прем'єра. Під час обговорення підсумків конференції в палаті у лютому 1921 р. Ш. де Ластейрі («республікансько – демократична згода») заявив в парламенті: «Паризька угода далека від того, щоб бути задовільною». А міністр фінансів П. Думер (майбутній президент з 1924 р.) вважав, що виплата Німеччиною 42 аннуїтетів (щорічних платежів – Б.А.), передбачених Паризькою угодою зовсім не означатиме повної компенсації за заподіяні збитки» [5, 292].

Проти паризьких угод виступив А. Тардье, один з авторів Версальського миру. До цього часу він підготував свою книгу «Мир», в якій виклав офіційну позицію Франції з проблем післявоєнного устрою і всебічно її обґрунтував. Тардье знайшов багато недоліків в діяльності прем'єр – міністра і зробив акцент на його фінансових прорахунках. Він наголосив, що за схемою, накресленою конференцією, на долю Франції припадатиме у франках 1913 р. 71 млрд., тоді як її частка складає 94 млрд. «13 млрд., що ми втрачаємо перетворюються для нас на 8 млрд. щорічних податків», – зауважив Тардье [11].

Праві, піддавши критиці дії кабінету А. Бріана, не залишили осторонь тих політиків і парламентаріїв, хто виступав на підтримку його позиції. Так, під час зборів правих угруповань Республіканської Федерації департаменту Шер, А.Рейбель викривав позицію радикалів і соціалістів, які, за його словами, «своєю підтримкою Німеччини довели, що їх діяльність не узгоджується із почуттями країни, яку вони втратили моральне право представляти». Замість того, щоб «висловлювати жаль з приводу нещастів Німеччини», підкреслював він, перш за все треба зрозуміти, «якщо Франція придушена податками, то це завдяки тому, що Німеччина, яка розв'язала війну, не має бажання, навіть будучи переможеною, сплачувати за спустошення, спричинені нею». Він доводив, що країна опинилася перед альтернативою: чи дозволити Німеччині «діяти так, як їй буде зручно й тоді ми мусимо шукати власні кошти», чи «шляхом примушення домогтися від неї цілковитого виконання зобов'язань» [12].

Ще у 80-х рр. ХХ ст. сюжетів парламентських дискусій навколо репараційної проблеми і підсумків Паризької конференції 1921р. торкався російський історик В.П. Вікторов в монографії, присвяченій партії радикалів і в статті «Політика французьких радикалів і радикал-соціалістів в уряді А. Бріана» [13]. В цих працях, з урахуванням кон'юнктури часу, він не уникнув тенденційних оцінок, хоча, в цілому, вірно відобразив підходи «правої», та їх відмінність від позиції радикалів. Зокрема він відмітив: «Націоналісти типу Р. Пуанкаре і А. Тардьє не хотіли нічого чути про послаблення Німеччині. Вони вимагали цілковитого задоволення французьких претензій, не враховуючи ні думки союзників, ні становища переможеного противника». Щодо радикалів, то «вони вважали, що Франція мусить діяти у повній згоді з союзниками і що її репараційні претензії повинні бути розумними і ураховувати реальну платоспроможність Німеччини». «Радикали посідали іншу позицію, ніж їх колеги справа, коли вставало питання, як примусити Німеччину платити ефективно», – справедливо відзначав дослідник [14, 9-10].

Проте далі історик намагався довести, що коли після агресивного дводенного виступу А.Тардьє в палаті кабінет Бріана «захитався», на допомогу йому прийшли радикали [14,10]. З цього приводу слід зауважити: дійсно, несумісність позицій з німецького питання ставало вододілом, який відрізняв правих від поміркованих і лівих. Цей вододіл пролягав у площині методів і способів реалізації французьких вимог. Праві, Р. Пуанкаре, А. Тардьє, Л. Барту, М. Баррес та інші, виступали проти будь-яких поступок. Вони наполягали на цілковитому задоволенні французьких претензій, не ураховуючи, насправді, ні думок союзників, ні становища переможеної Німеччини. Р.Пуанкаре перетворив вимоги негайної окупації Руру з метою «поставити Німеччину на коліна» і

примусити її виконувати рішення репараційної комісії на гасло своєї кампанії за усунення Бріана з посади прем'єр-міністра [15, 44].

Помірковані і лівореспубліканські угруповання (радикалів, радикал-соціалістів) заперечували необмеженим претензіям партій правлячого Національного блоку. Вони робили акцент на необхідності спільних дій з союзниками у розв'язанні проблем післявоєнного врегулювання, зокрема і німецького питання. Е. Еррію, Ж. Кайо, П. Пенлеве, Е. Даладьє та ін. доводили що сума репарацій дійсно повинна компенсувати збитки у війні, проте одночасно, ураховувати реальну платоспроможність Німеччини.

Разом з тим говорити про кардинальні розбіжності в позиціях прем'єр-міністра і поміркованих, з одного боку, та їхніх опонентів з правого табору, з другого, було б передчасним. Твердий тон по відношенню до Німеччини був притаманний переважній більшості французьких політиків. В головному питанні – примушенні її до виконання рішень міжсоюзницьких конференцій, помірковані і лівореспубліканські угруповання виступали спільно з більшістю палати, хоча це не відміняло суттєвих відмінностей у підходах. В друкованому органі осередку радикалів департаменту Рона, звідки, до речі, у парламент був обраний голова виконкому партії Е. Еррію, повідомлялося: «Елементарна справедливість вимагає, щоб Німеччина сплачувала нам. Ми зробили все, щоб переконати її сплачувати свій борг. І якщо Німеччина не прислуховується до голосу розуму і справедливості, тим гірше для неї. Коли усі засоби примирення вичерпані, треба, нажаль, вдатися до примушення. У Лондоні Бріан може поводитися твердо, уся країна з ним» [16].

Таким чином, головними в політичному світі залишалися вимоги виконання Німеччиною своїх зобов'язань. В політичних колах вважали, що паризька зустріч союзників у січні 1921 р. є лише кроком до цілковитого розв'язання репараційного питання. В країні поширювалися настрої, що наступна міжсоюзницька конференція в Лондоні мусить зафіксувати остаточну суму репарацій і визначити способи і термін німецьких платежів. Тому при всій критиці, якій праві піддали дії уряду, питання недовіри кабінету під час парламентських дебатів з підсумків конференції у лютому 1921 р. ще не порушувалися.

Документи свідчать, що А.Бріан вже під час Паризької конференції у січні 1921 р. усвідомив безперспективність силового тиску на Німеччину. Проте, змушений заради збереження влади йти на поступки партіям Національного блоку, він вдався до жорсткої риторики, і навіть пообіцяв палаті «узяти Німеччину за комір» [5, 21].

Ще більш впертою виявилось протистояння А. Бріана та його кабінету з парламентською більшістю з питань роззброєння. Інтенсивний «обстріл» прем'єра депутатським корпусом «правої» і пресою не припинявся.

Прем'єр – міністр був змушений робити досить жорсткі заяви і постійно нагадувати про застосування санкцій [9, 68].

Загалом роззброєння Німеччини розглядалося однією з головних гарантій безпеки. За умовами Версальського договору за нею залишався сотисячний рейхсвер. На Паризькій мирній конференції 1919 р. була прийнята пропозиція Д. Ллойд Джорджа – формування німецьких збройних сил на засадах рекрутського набору, як професійної армії чисельністю в 96 тис. солдатів і 4 тис. офіцерів. На відміну від нього, маршал Ф.Фош спочатку пропонував обмежити німецьку армію двома сотнями тисяч вояків, які набиралися б за загальною військовою повинністю строком на один рік. Передбачалася ліквідація великого генерального штабу, військових училищ та інших військових закладів. Німеччині заборонялося мати важку артилерію, танки і авіацію. Вона мала задовольнитися 288 польовими гарматами. Договір суттєво обмежував військово-морські сили незначною кількістю сторожовиків і заборонив мати підводні човни.

Повсюдно заборонялося виробництво військової техніки, за винятком заводів, які отримували дозвіл з боку союзників [17, 45-53].

Крім того наголошувалося, що роззброєння Німеччини є прелюдією до загального роззброєння (Ст.8 Договору, Пакт Ліги Націй і початок частини V Договору.) За зауваженням Ж.– Б. Дюрозеля, «подавати роззброєння в такий спосіб було не дуже вдалим вирішенням, оскільки так можна було виправдати можливе переозброєння Німеччини» [18, 14].

Ще напередодні паризької конференції за дорученням урядів воєнні експерти склали перелік найбільш одіозних порушень Німеччиною її зобов'язань і запропонували «ефективні» міри примушення. Каталізатором активності у цій сфері стали події промонархічного каппівського путчу у березні 1920р. в Німеччині. Підкреслювалося, що роззброєння є найважливішим розділом Версальського договору, від реалізації якого залежатиме гарантії безпеки. Передбачалося здійснити його «в різних формах» припинити постачання воєнних матеріалів Німеччині і заборонити їх виготовлення на німецькій території, виробництво воєнної амуніції на підприємствах, які мали на це дозвіл союзників, не повинно було перевищувати потреби рейхсверу; розпуск усіх воєнізованих організацій і формувань, під якими б приводами вони не створювалися. В урядовій декларації однозначно підкреслювалося: питання роззброєння залишаються насправді найболючими питаннями безпеки, а від виконання мирного договору залежить «життя країни» [19].

На конференції А.Бріан і члени делегації вперто відстоювали тезу, що усі статті і пункти мирного договору і резолюції послідуєчих конференцій повинні виконуватися «без зволікань і ухилень», «під загрозою санкцій», здатних забезпечити їх реалізацію. Врегулювання цих питань «до нашої цілковитої сатисфакції», підкреслювалося у звіті прем'єр–міністра палаті,

конференція доречно пов'язала із вирішенням проблеми репарацій [5, 68]. Заслугою діяльності французької делегації на конференції глава кабінету вважав те, що вона довела «союзним націям», що проблема репараційна і проблема роззброєння є не лише фінансовою чи воєнною, а вони є «політичними», а тому розв'язувати їх потрібно узгодженими спонукальними рішеннями усіх зацікавлених сторін [9, 68].

Політика збереження за будь-яку ціну союзницьких відносин з Великобританією стала головним поштовхом до нападок на прем'єра в палаті. За слушним зауваженням представника соціального католицизму Ж.Хоога, «інтернаціональні ідеї, як і соціальні ... не сприймалися легко у свідомості більшості» [20, 121].

Під час парламентських дебатів у лютому 1921р. представники «правої» – Л. Барту, Л. Марен, Ж. Бартелемі, Ж. Боннефу, Ш. де Ластейрі закидали прем'єр – міністру, що курс на «примирення» розцінюється в Німеччині як «поступка» і лише зміцнює обструкцію договору з боку реваншистських сил. Крім того Ш. де Ластейрі зауважив у промові 9 лютого, що «з фінансової точки зору паризька угода далека від того, щоб задовольнити вимоги Франції». Наступного дня в палаті Л. Барту підняв голос проти «помірної» і «слабкої» політики прем'єр-міністра. Звертаючись до нього, він адресував риторичне запитання, яке містило в собі негативну відповідь: «В обмін на що ми виступаємо посміховиськом у світі і втрачаємо довіру наших прибічників? Чи домоглися ми паризькою угодою виконання зобов'язань Німеччиною, якихось нових санкцій, чи демобілізації німецької армії?» [5, 292-293].

В притаманному їм дусі звинувачення Бріана у «зрадництві» виступили монархісти з Аксьйон франсез Б. д'Ассон і Л. Доде [5, 293-294].

Цей бріанівський «інтернаціоналізм» початку 20-х років у розв'язанні німецького та інших міжнародних питань розглядається французькими істориками, навіть ліберальними, більше як підлаштування під чужу позицію, ніж курс, який дійсно міг би сприяти розрядці і примиренню. Так Ж. – Б.Дюрозель відзначав: «По суті політика примирення набагато більше відповідає його (Бріана – Б.А.) темпераментові. До того ж вона має очевидну перевагу. Це така сама політика, як та, що її проводить британський уряд Ллойд Джорджа. На думку Бріана краще пожертвувати кількома перевагами, що їх надав Версальський договір і зберегти франко-англійську дружбу». Він же зауважив, що саме на період правління А. Бріана припадають найбільш обструкціоністські заходи веймарської коаліції: «Рік 1920 і початок 1921-го були позначені енергійним опором Німеччини стосовно всіх умов договору і найперше – стосовно репарацій» [18, 54,18]. А тому, за логікою фахівця витікало, що діяти треба було більш рішуче та ефективніше.

Нам уявляється, що Бріан змушений був не стільки підлаштовуватися під позицію Британії, скільки тверезо оцінювати силу Франції та реальну

обстановку в Європі і Німеччині. Бріанівський реалізм та «інтернаціоналізм», тобто намагання заручитися підтримкою союзників військової доби і Ліги Націй, сприймалися правими як поступки, що ведуть до посилення обструкції берлінських властей. В таборі Національного блоку існували думки, що союзники військової доби – Англія, США, Італія все більш схилиються у бік заохочення німців до опору французьким вимогам.

Все ж таки під час голосування в палаті з приводу «генеральної» політики кабінету у зв'язку з підсумками Паризької міжсоюзницької конференції «за» висловились 363 депутати, проти – 114 [5, 323]. Число противників політики «примирення» залишалось великим. За зауваженням «Фігаро», це означало поглиблення розколу в політичних колах і посилення конфронтації уряду «з найчисельнішим сектором палати» [11].

Таким чином, під час роботи Паризької міжсоюзницької конференції січня 1921 р. А.Бріан, залишаючись на платформі урядової більшості, намагався, разом з тим, знайти точки дотику з союзниками і представниками веймарської коаліції на предмет врегулювання репараційного питання і здійснення роззброєння. Проте свій курс на примирення з переможеним ворогом, ураховуючи сильні антинімецькі настрої, що існували в країні і в політичних колах, він подавав в оболонці жорстких вимог виконання репараційних зобов'язань і роззброєння. Разом з тим, на відміну від ортодоксальних правих, Бріан шукав можливості для порозуміння з німцями. Французький прем'єр вже під час січневої зустрічі в Парижі фактично солідаризувався з позицією англійської сторони та поміркованих французьких партій (радикалів, республіканських соціалістів), що треба ураховувати реальну платоспроможність Німеччини та її становище на світових ринках перед тим, як висувати вимоги неухильного виконання Версальського договору. Саме ці елементи ідеології та політичної практики прем'єр-міністра викликали шалену протидію з боку правих, що через рік зумовило його відставку. Перші непослідовні кроки А.Бріана на шляху досягнення примирення з Німеччиною, зроблені в ході політичного протистояння 1921 р., згодом були реалізовані в серії пацифістських домовленостей з керівництвом Веймарської республіки (Локарнські угоди і Рейнський гарантійний пакт 1925 р.). Певною мірою вони пом'якшили конфронтацію двох великих західних країн, проте в силу вад Версальської системи опинились не в змозі стати на заваді німецького реваншизму, який набув всеохоплюючого характеру за часи нацизму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хлебникова Е.А. Проекты создания союза европейских государств во французской палате депутатов (1929 – 1930) // Французский ежегодник. 1983. – М., 1985.
2. Chabannes J. Aristide Briand le Père de l'Europe. – P., 1973.

3. Bonnefous E. Histoire politique de la Troisième République. – T.III.L'Après – guerre 1919 – 1924. – P., 1959.
4. Bariéty J. Briand Aristide // Dictionnaire historique de la vie politique française au XX-e siècle. Publ. sous la dir. de J. – F. Sirinelli. – P., 2003
5. Annales de la Chambre... Sess. ord. de 1921. – T.I. – Part.I. – P., 1921.
6. Історія дипломатії. – Т.3. – М., 1965.
7. Le Matin. – 1921. – 30 Janvier.
8. „Бош” (le boche) – презирлива кличка німців.
9. Achille E. Aristide Briand. Discours et écrits de politique étrangère. – P., 1965.
10. Le Temps. – 1921. – 3 Février.
11. Le Figaro. – 1921. – 3 Février.
12. Le Temps. – 1921. – 22 Février.
13. Див.: Виктор В.П. Политика французских радикалов и радикал-социалистов (1919 – 1926 гг.). – Ростов-на-Дону, 1984; його ж: Политика французских радикалов и радикал-социалистов в правительстве А. Бриана (янв. 1921 – янв. 1922 года) // Актуальные проблемы новейшей истории Франции. Межвуз. сб. научн. тр. – Грозный, 1980.
14. Виктор В.П. Политика французских радикалов и радикал-социалистов в правительстве А. Бриана...
15. Laroche J. Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré 1913 – 1926. – P., 1975.
16. Le Progrès de Lion. - 1921. - 13 Février.
17. Traité de paix entre les puissances alliés et associés et l'Allemagne et protocole signé le 28 Juin 1919. – P., 1919.
18. Дюррозель Ж. – Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 1995.
19. Le Temps. – 1921. – 22 Janvier.
20. Hoog G. Vingt années d'histoire politique (1906 – 1925). La Démocratie et la paix. – P., 1928.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ачкаіназі Борис Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.